

Maria Magdalena Biernacka

księgozbiór biblioteki głównej
warsztatem pracy dydaktycznej i naukowej Karola Estreichera
/w świetle rękopisu jego wykładów bibliografii
w warszawskiej szkole głównej/

Helena Kozerska, charakteryzując zakres swojej monografii poświęconej Warszawskiej Bibliotece Uniwersyteckiej w latach 1832-1871, postulowała we wstępie podjęcie wszechstronniejszych i gruntowniejszych badań nad dziejami i zbiorami tej instytucji¹. Jednakże po jej studium nie opublikowano nowych prac². Brak przeto dotychczas również wyczerpującej analizy ilościowej i jakościowej księgozbioru Biblioteki Głównej.

Dziewiętnasto- i dwudziestowieczne jubileuszowe opracowania, wspomnienia, rozprawy i artykuły okazjonalnie tylko zajmują się księgozbiorem Biblioteki Głównej, zawierając jedynie fragmentaryczne, przyczynkarskie informacje - nierzadko przejmowane z wcześniejszych publikacji.

Również i lektura wzmianek o Bibliotece Głównej w dziewiętnastowiecznej prasie warszawskiej - mimo iż jest nieocenionym i często jedynym źródłem szczegółowych informacji - nie daje całości kształtu obrazu tej placówki.

Dwie, ówczasie najobszerniejsze, interesujące charakterystyki Biblioteki Głównej i stanu opracowania jej zbiorów podał Karol Estreicher - wybitny pracownik Biblioteki, pełniący funkcję podbibliotekarza /t.j. zastępcy dyrektora/ w latach 1862-1868.

W obszernym haśle "Katalog" /s. 372-391/ ogłoszonym w t. 14 z 1863 r. "Encyklopedii powszechnej" Samuela Orgelbranda w rozdziale "Katalogi biblioteczne polskie" omówił m.innymi katalogi Biblioteki Głównej³, jednocześnie charakteryzując pośrednio zbiory. Sześć lat później, w liście z dnia 3 stycznia 1869 r. do lwowskiego księgarza Karola Wilda, pisany w niespełna dwa miesiące po wyjeździe z Warszawy do Krakowa, ocenił Estreicher wartość zbiorów Biblioteki Głównej, stan i jakość ich opracowania, a tym samym możliwości ich użytkowania - w porównaniu ze stanem dwóch in-

nych wielkich bibliotek polskich /lwowskiej i krakowskiej/ Estreicher scharakteryzował także zbiory Biblioteki Głównej pod względem ilościowo-jakościowym - podając, jednakże tylko dla części księgozbioru, mianowicie dla działu polskiego, liczbę dzieł w poszczególnych grupach rzeczowych i formalnych⁴. Pomimo tego ograniczenia, informacje przez niego podane należą do najszczegółowszych i najobszerniejszych.

Stan badań nad księgozbiorem Biblioteki Głównej jest, jak wiadać, skromny i niepełny. Również niniejszy artykuł stanowi jedynie próbę wskazania na wybranych - jednakże dość reprezentatywnych - przykładach metod i sposobów wykorzystywania przez Estreichera zbiorów Biblioteki Głównej w jego pracy dydaktycznej i naukowej /wykłady bibliografii miały bowiem cechy twórczej pracy autora, nie tylko eklektycznej dydaktyki referującej/; pośrednio zaś - jest próbą dalszego pogłębienia i rozszerzenia naszej wiedzy o księgozbiórze Biblioteki.

Na temat działalności zawodowej Estreichera w Bibliotece Głównej ukazało się kilka gruntownych opracowań⁵. Również jego wykłady bibliografii w Szkole Głównej były przedmiotem szeregu interesujących publikacji⁶.

Karol Estreicher został zatwierdzony na stanowisko podbibliotekarza w Bibliotece Głównej i adiunkta do wykładu bibliografii w Szkole Głównej na Wydziale Filologiczno-Historycznym na posiedzeniu Rady Administracyjnej w dniu 24 października 1862 r.⁷ Pracę w Bibliotece rozpoczął 17 lutego 1863 r. Wykłady zaś - dopiero 22 marca 1865 r. pełną erudycji prelekcją wstępną o bibliografii. 30 października 1868 r. został, według oficjalnej wersji, „[...] zwolniony ze swych obowiązków <na własne żądanie z powodu przesiedlenia się jego do Krakowa dla objęcia tamże posady bibliotekarza przy Wszechnicy Jagiellońskiej>”⁸.

W opublikowanych przez syna Stanisława fragmentach dziennika Estreichera, pod datą 12 listopada 1868 r. - tj. w przeddzień wyjazdu na stałe do Krakowa - znajdujemy głębsze przyczyny opuszczenia Biblioteki i Szkoły Głównej: "Jutro opuszczam Warszawę. Cenzor nie pozwolił pisać dziennikom, że podziękowałem za posadę ... Mam ufnosć, że nie zostawiam nieprzyjaciół ... Porzuciłem posadę bez namysłu, przyjmując połowę obecnej płacy, towarzystwo bowiem koleżeństwa w Szkole Głównej poburzało mi krew. Codziennie widzieć zawziętość i działanie wbrew zasadom uczciwości, było nad moje siły. Żałuję Warszawy, bo tu ludzie są rzadkiej serdeczności i solidarności w pożyciu"⁹.

Rękopisy wykładów znajdują się aktualnie w Bibliotece im. Ossolińskich, przechowywane w czterech okazałych objętościowo tęczkach. Zawierają one: Historię pisma /sygn. 12125, ss. 1014/, Rękopisoznawstwo /sygn. 12124, ss. 754/, Dzieje drukarstwa /sygn. 12126, ss. 1196/, Bibliografię ogólną, czyli księgoznawstwo w ściślejszym znaczeniu /sygn. 12127, ss. 660/. Trud uporządkowania ich podjęła Władysława Jabłońska, publikując na marginesie tej pracy w "Rocznikach Bibliotecznych" bardzo interesujący artykuł zarówno na temat treści rękopisu, jak i jego stanu zachowania oraz analizy formalnej. Zasygnalizowała istnienie trudności przy porządkowaniu rękopisu: wielokrotną numerację stron i arkuszy, całkowity brak lub niekompletną numerację i datowanie poszczególnych lekcji, występowanie kilku wersji niektórych tematów, brak poszczególnych części rękopisu w stosunku do istniejącej zachowanej pierwotnej dyspozycji wykładów itp.

Wykłady bibliografii - fakultatywne - przeznaczone były dla studentów wszystkich wydziałów Szkoły Głównej. Praktycznie jednak zapewne uczęszczali na nie przede wszystkim słuchacze Wydziału Filologiczno-Historycznego. Odbywały się w Pałacu Kazimierzowskim dwa razy tygodniowo /po 1 godzinie/ w jednej z sal bibliotecznych, aby - według relacji Józefa Krzywickiego - "[...] praktyczne zaznajamianie uczniów z wykładanym przedmiotem łączyć z okazywaniem odpowiednich książek, rycin lub rękopisów, jakich Biblioteka Główna dostarczała obficie"¹⁰.

Estreicher wykładał bibliografię /w szerokim rozumieniu tego terminu/ w Szkole Głównej w ciągu siedmiu semestrów w latach akademickich 1864/65-1867/68. Cały kurs wykładów zawarł w pięciu semestrach. W roku akad. 1867/68 rozpoczął go ponownie, znacznie rozszerzając tematykę wykładów z semestru letniego roku akad. 1864/65. Program przedstawiał się następująco: 1/ w semestrze letnim 1864/65 - historia pisma /od 22 marca 1865 r., tj. od wykładu wstępnego o bibliografii/ i rękopisoznawstwo /od początków maja 1865 r./; 2-3/ w roku akad. 1865/66 /oba semestry/ - dzieje drukarstwa; 4/ w semestrze zimowym 1865/67 - bibliografia ogólna, czyli księgoznawstwo w ściślejszym znaczeniu /od 6 listopada 1866 r./; 5/ w semestrze letnim 1866/67 - bibliotekarstwo i "systematologia"; 6/ w semestrze zimowym 1867/68 - ponownie historia pisma; 7/ w semestrze letnim 1867/68 - ponownie rękopisoznawstwo /od 6 marca 1868 r./.

Usprawiedliwiając czas trwania prowadzonego przez siebie kursu wielkim rozkwitem dyscypliny, jakby z dumą profesor wyznał 9 listopada 1866 r.: "[...] Tego, co Muczkowski w jednym roku wyłożył, nie mogę ukończyć w latach trzech - tak się przedmiot rozwinął... Na pierwszej trzecieletniej lekcji miałem 80-ciu słuchaczy"¹¹.

Na wstępie każdej niemal lekcji, każdego tematu podawał Estreicher literaturę przedmiotu bądź w postaci mniej lub bardziej obszernych spisów ze skróconymi opisami bibliograficznymi i nie-rzadko z lapidarną oceną pozycji¹², bądź w postaci na stałe wkomponowanych w tekst części lub fragmentów publikacji bibliograficznych innych autorów¹³. Często również informacje bibliograficzne podawał bezpośrednio w tekście wykładu.

Zdumiewa mnogość i różnorodność cytowanego piśmiennictwa - od podstawowych wydawnictw bibliograficznych /tj. bibliografii bibliografii specjalnych¹⁴ oraz spisów bibliograficznych omawianych dziedzin i zagadnień/, encyklopedii i podręczników, najważniejszych gruntownych opracowań syntetycznych, poprzez monografie na tematy o mniej lub bardziej szczegółowym zakresie, artykuły, polemiki i drobne przyczynki zamieszczone w czasopismach naukowych, aż po popularnonaukowe artykuły w czasopismach literackich, ogólnokulturalnych, a nawet w codziennej prasie.

Estreicher starał się podać całość piśmiennictwa, jakie do czasów mu współczesnych zostało opublikowane na aktualnie wykładane tematy. Niezwykle obfita literatura przedmiotu stanowiła więc bardzo rozbudowany - wielostronny, o imponującym zasięgu językowym¹⁵, chronologicznym, terytorialnym i wydawniczo-formalnym - aparat naukowy. Przerastał jednakże cele i zadania wytyczone dla kursu bibliografii, jak również nie mógł być /choćby z powodu ograniczonych ram czasowych wykładów/ podany i zaleczony słuchaczom w całości, a także nie był możliwy do przyswojenia przez nich w pełni. Świadczy on natomiast o ogromnej erudycji wykładowcy, który nierzadko przy okazji prezentowania piśmiennictwa na dany temat wypowiadał własne poglądy - akceptujące, probabilistyczne, bądź kontrowersyjne - w stosunku do stanowisk reprezentowanych przez autorów cytowanej literatury.

Estreicher sporządzał rękopis wykładów i gromadził literaturę przedmiotu nie tylko w celach dydaktycznych, lecz również naukowo-badawczych. O późniejszym korzystaniu z rękopisu świadczy między innymi jego rozprawa doktorska opublikowana w 1867 r. pt. "Günter Zainer i Świętopełk Fiol"¹⁶, a także tekst odczytów /o

piśmie i jego rozwoju/ dla kobiet z 1872 r. w krakowskim Muzeum Techniczno-Przemysłowym im. Adriana Baranieckiego¹⁷. Na fakt, że Estreicher uzupełniał i aktualizował informacje zawarte w wykładach również i po ich wygłoszeniu, wskazuje marginalna notatka "Drukarz wykryty w Serapeum 1867 r."¹⁸, dopisana w lekcji z lutego 1866 r. - mówiącej o drukarstwie w Kolonii /o inkunabułach bez daty z charakterystyczną literą R, uważanych dotychczas za druki Jana Mentelina w Strasburgu/.

Być może, Estreicher zamierzał opublikować w przyszłości swoje wykłady. A może chciał pójść za przykładem Joachima Lelewela - jednakże myśląc o przyjęciu odmiennej konstrukcji niż schemat "Bibliograficznych ksiąg dwojga"¹⁹.

Tymczasem zachowany rękopis świadczy o niejednorodnym opracowaniu poszczególnych tematów. Dysproporcje te wynikły nie tylko ze stanu ówczesnej wiedzy bibliologicznej i hierarchii ważności poszczególnych problemów w całości zagadnień dyscypliny, lecz w równej, jeśli nie większej mierze na skutek osobistych zainteresowań i pasji badawczych profesora - nie tylko bibliologicznych. Do najobszerniej, najbardziej wszechstronnie i najstarszemu przygotowanych zagadnień należą: w dziejach pisma - obszerne przedstawienie pisma chińskiego, przede wszystkim zaś drobiazgowa prezentacja pisma egipskiego i odczytania hieroglifów; w rękopisoznawstwie - wśród materiałów piśmiennych papier wraz z filigranami, paleografia, iluminacje i miniatury; dzieje drukarstwa są w ogóle najszczegółowiej i najlepiej opracowaną częścią wykładów - a zwłaszcza jego początki /druki ksylograficzne, stan badań nad miejscem i osobą wynalazcy druku/, zaś z drukarstwa polskiego - w związku z przygotowaniem rozprawy doktorskiej - badania typograficzne druków Günthera Zainera i Szwajpolda Fiola oraz statutow. Wiele miejsca i uwagi poświęcił Estreicher także "systematologii"²⁰, tj. tworzeniu w oparciu o istniejące systemy bibliograficzne bibliotecznych systemów klasyfikacyjnych, według których należy porządkować zbiory, uważając ten etap prac bibliotekarskich za najważniejszy i najtrudniejszy²¹.

O tym, że Estreicher kładł bardzo duży nacisk na staranne przygotowanie strony metodycznej swoich wykładów świadczy jego wypowiedź z 10 grudnia 1864 r. - a więc jeszcze przed rozpoczęciem zajęć dydaktycznych - umieszczona w memoriale w obronie katedry bibliografii²²: "Każdej lekcji towarzyszy praktyczny wykład na książkach i wzorach, ułatwia to niezmiernie młodzieży orientowa-

nie się w źródłach naukowych i zachęca do pracy książkowej". Zachowany tekst wykładów udowadnia, że profesor konsekwentnie realizował później tę zasadę.

Rękopis zawiera włączone na stałe bardzo liczne i różnorodne dodatki /o umieszczeniu części i fragmentów drukowanych spisów bibliograficznych innych autorów wspominałem przy omawianiu literatury przedmiotu wykładów/. Zostały one sporządzone bądź osobiście przez wykładowcę, bądź zaczerpnięte z różnych publikacji z myślą o wykorzystaniu w pracy dydaktycznej. W obu tych grupach najliczniejsze są materiały oglądowe - wizualne pomoce metodyczne - przede wszystkim do cyklów o piśmie, rękopisoznawstwie i dziejach drukarstwa. Znajdują się wśród nich w cyklu o piśmie m. innymi: bardzo staranne estreicherowskie przerysy alfabetów /najwięcej odrysów pisma chińskiego i japońskiego/, drukowane /także i kolorowe/ piękne tablice z pismami obrazowymi Meksyku i Peru, z hieroglifami Egiptu i Etiopii, czy też sporządzona przez profesora ogromna /cm 132.x 122/ tablica genealogiczna pt. "System języków" - sklejona z 24 arkuszy wielkości strony tekstu wykładów. Wśród materiałów oglądowych dotyczących rękopisoznawstwa spotykamy m. innymi: liczne odręczne przerysy filigranów, przy wykładzie paleografii - odrysy na kalce wzorów pism XIV i XV wieku, bardzo staranne przerysy podpisów od V do XII w.; jest także odrysowany na kalce przykład palimpsestu z IX wieku na tekście z wieku IV. Uzupełniają ten materiał liczne podobizny z prac drukowanych /m. innymi zawierająca rysunki filigranów tablica XVIII z "Bibliograficznych ksiąg dwojga" Joachima Lelewela/.

Wykłady z dziejów drukarstwa zawierają najwięcej materiału ilustracyjnego. Omawiając pierwsze druki ksylograficzne zamieścił Estreicher 31 podobizn i 2 własne przerysy. Ponadto podawał w tekście wykładów informacje, w jakich jeszcze innych niemieckich, angielskich i francuskich publikacjach - poza wykorzystanymi - można znaleźć odpowiednie faksymilia²³. Omawiając początki drukarstwa europejskiego zamieścił 56 starannie dobranych podobizn najważniejszych inkunabułów i starych druków /m. innymi: dla drukarstwa niemieckiego umieścił 23 podobizny - w tym piękną podobiznę strony pergaminowego egzemplarza gutenbergowskiej Biblii 42-wierszowej oraz dwie podobizny druku Fusta i Schöffera: kolumna oraz kolorowe inicjały i wersalowe głoski Psalterza z 1457 r.; dla drukarstwa włoskiego - 9 podobizn, francuskiego - 7, holenderskiego i belgijskiego - 14/. Brak jednak zupełnie podobizn dla

drukarstwa rosyjskiego, a także azjatyckiego i afrykańskiego oraz obu Ameryk i wysp. Przy wykładzie drugarstwa w Polsce zamieścił 11 podobizn, wykorzystując w tym celu większość tablic dołączonych do lelewelewskich "Bibliograficznych ksiąg dwojga".

Można przypuszczać, że brak w ówczesnym księgozbiornie Biblioteki Głównej egzemplarzy omawianych na wykładach inkunabułów i najstarszych druków z ważniejszych ofioyn wydawniczych Europy, nie pozwalający na ilustrację lekcji okazaniem oryginałów, starał się Estreicher częściowo chociaż wyrównać szczegółowszą ich charakterystyką, prezentacją jak najliczniejszych faksymiliów i informacjami, w jakich wydawnictwach można znaleźć dalsze podobizny.

O fakcie, że przy każdej okazji wykorzystywał do celów dydaktycznych oryginalne egzemplarze ze zbiorów Biblioteki Głównej będzie mowa szerzej nieco później.

Oprócz wymienionych licznych faksymiliów, cykl o dziejach drugarstwa zawiera pokaźny zbiór wzorów papierów z filigranami - przede wszystkim oryginałów z okresu 1338-1820, jak i przerysów filigranów, jednakże mniej licznych²⁴. Możliwe, iż były one najpierw wykorzystane w wykładach rękopisoznawstwa. Tutaj jednak także znajdują rację bytu.

Kolejnymi dodatkami, już nie o charakterze wizualnym i na pewno sporządzonymi nie wyłącznie w celach dydaktycznych, są: dwa zestawienia, wiążące się z historią drugarstwa polskiego - 1/ drugarze polscy w dużych miastach /Kraków, Poznań, Wilno, Lwów, Warszawa, Lublin/ oraz 2/ w pozostałych miastach /w układzie topograficznym/; tabelaryczny wykaz inkunabułów - "druków pierwotnych do końca 15 stulecia" w układzie topograficznym, sporządzony przez inne osoby, jedynie z poprawkami i uzupełnieniami Estreichera.

O inwencji wykładowcy w urozmaiceniu wykładów i stałej trosce, by trwale wzbogacać ich wartość merytoryczną, świadczą inne jeszcze rodzaje dodatków włączonych w rękopis.

Początki europejskiego drzeworytnictwa i ksylografii rozpoczął Estreicher omówieniem dziejów i produkcji kart do gry, streszczając swoją rozprawkę na ten temat ogłoszoną w 1863 r. w "Encyklopedii powszechnej" Samuela Orgelbranda²⁵. Jako dodatek włączył do rękopisu wykładów nadbitkę tego tekstu²⁶. Za przykład jeszcze innego rodzaju dodatku może służyć fragment artykułu - będącego dziesiątym odcinkiem cyklu zatytułowanego "Listy Ypsilonu" - na temat pierwszych druków ksylograficznych /podpisany iniojałem Y/,

wycięty z "Gazety Polskiej" z 16 kwietnia 1863 r., nr 86, s. 2²⁷.

Cykl "Bibliografia ogólna, czyli księgoznawstwo w ściślejszym znaczeniu" wprawdzie nie zawiera żadnych faksymiliów, przerysów i ilustracji, posiada jednak - sporządzone przez profesora - inne dodatki, na przykład: słownik terminów księgoznawczych /hasła od A do M/²⁸, czy też trzy szczegółowe tablice /na obszernych arkuszach/ klasyfikacji wiedzy ludzkiej - według Bacona, na podstawie opracowania Diderota w "Encyklopedii francuskiej", wg Ampère'a i wg F. Moigno z 1859 r.²⁹ Ponadto najobficiej, w porównaniu z poprzednimi cyklami, występują tutaj części i fragmenty drukowanych spisów bibliograficznych dołączone w rękopisie przy omawianiu budowy bibliotecznych systemów klasyfikacyjnych dla poszczególnych działów piśmiennictwa na podstawie istniejących systemów bibliograficznych.

Profesor stawiał sobie za zadanie uwypuklenie praktycznych /tj. służących zarówno bibliotekarstwu, jak i pracom naukowym ze wszystkich dziedzin/ aspektów szeroko pojmowanej bibliografii i bibliologii. Starał się również zawsze - w miarę możliwości - ukazać słuchaczom znaczenie i rolę książki na ogólnym tle kulturalnym i naukowym omawianych epok, zawsze pamiętając o książce polskiej i jej miejscu w kulturze europejskiej. Wpajał słuchaczom miłość i szacunek dla polskiej książki.

Pomagał mu w osiągnięciu tego celu nie tylko żywy tok narracji, podanej pięknym, barwnym i sugestywnym stylem oraz /uprzednio scharakteryzowane zwięźle/ dodatki, lecz także - jeśli nie przede wszystkim - księgozbiór Biblioteki Głównej, z którego obficie czerpał przykłady.

Jakby ukoronowaniem wysiłków dydaktycznych Estreichera, zmierzających ku jak najbardziej pogładowemu przeprowadzaniu wykładów, była prezentacja studentom egzemplarzy omawianych druków, będących aktualnie w posiadaniu Biblioteki Głównej.

Informacje o zasobach Biblioteki Głównej - podawane w postaci spisów bibliograficznych, zazwyczaj ze skróconymi opisami pozycji i nierzadko z zaznaczeniem ich sygnatur - notowane były przeważnie na marginesach rękopisu równoległe z odpowiednim tekstem zasadniczym, często atramentem o innym odcieniu czerni, mniejszym, jakby "pospiesznym" pismem, zapewne dopisane już po przygotowaniu zasadniczego tekstu lekcji. Czasami stanowiły jednak integralną część głównego zrzębu wykładu, lub jego zakończenie. Zdarzało się

także, że Estreicher wymienił tylko jedną lub dwie pozycje. Informacje te napotykaemy we wszystkich częściach rękopisu, lecz najliczniej i w najbardziej zróżnicowanej postaci występują przy temacie "Dzieje drukarstwa". Przeznaczenie ich było wielorakie. Stanowiły wyraźne wskazówki metodyczne, aby "ilustrować" lekcje poprzez prezentację omawianych dzieł. Lakoniczne marginalne uwagi: "okazać", "do okazania", "okazano", "okazałem" świadczą o tym wymownie³⁰.

Napotykanne w rękopisie liczne zapiski typu: "Mamy w Bibl. Główn.", "Biblioteka nasza posiada", "Biblioteka Główna ma", "Biblioteka Warszawska posiada", "/.../ są w Bibl. Główniej", "Jest w Bibl. Główniej /.../", "Mamy" świadczą także i o pośredniej zachęcie słuchaczy również do samodzielnego zapoznawania się z wymienianymi dziełami najszlawniejszych europejskich oficyn wydawniczych, dostępnymi w Bibliotece Główniej³¹.

Temat "Drukarnictwo w Polsce", zamykający cykl "Dziejów drukarstwa" najobficiej informuje o zasobności Biblioteki w druki najznamienitszych polskich oficyn wydawniczych³²: "Hallera druki mamy w Bibl. Główniej", "Bibliot. Warsz. ma druki Wietora", "Druki Unglera mamy w Bibl. Warsz.", "Macieja Szarfenbergera druki w Bibliot. Główniej". Wymienił Estreicher również mszały /inkunabuły i szesnastowieczne/ drukowane dla polskich diecezji początkowo w Moguncji, Norymberdze i Strasburgu, a następnie już w kraju, a także statuty.

Polskie stare druki ilustrowane zostały wymienione osobno /mimo że Estreicher później także czasami zaznaczał istnienie godnych wzmianki ilustracji/ w jednej z początkowych lekcji cyklu "Dzieje drukarstwa", zatytułowanej "Drzeworytnictwo i miedziorytnictwo w Polsce". Wprawdzie tekst jest przekreślony i może nie był wygłaszany, jednakże zawiera obfite informacje o ilustracjach książkowych w zbiorach Biblioteki Główniej i wart jest wzmianki³³. Profesor uważał bowiem, że "Bibliografowie rozpatrując książki, nie mogą pomijać rycin w nich znajdujących się. Opisuując ryciny, wyszukują ich twórców, którzy podpisują się zazwyczaj ulubionym znakiem bądź symbolem, bądź głoskami nazwiska swojego"³⁴.

Przy wykładzie dziejów drukarstwa w Polsce starał się Estreicher wymenić jak najwięcej starych druków - nie tylko znajdujących się w Bibliotece Główniej. Mógł to uczynić, gdyż dobrze orientował się w zasobach innych wielkich polskich bibliotek, gromadząc materiały do swojej przyszłej bibliografii staropolskiej³⁵.

Halleri omnia Maning. w. 1842 g. Maning.

37. *Coloniae Valeritae* in praesentibus vicia etc. Haller. 1528 w. 4ta

38. *Graminis* *gymnocarpi* *subinductivum* *Compendiosum* 1513 w. 4ta impens. Haller per Flo. Anglor.

38. *Mich.* *Orthoceras* *Epythome* *Compositum* 1509. Epith. *Pyramum*

39. *Epith.* *Pyramum* *Compositum* *Orthoceras* 1509.

40. *Orthoceras* *Orthoceras* *Orthoceras* *Orthoceras* 1523. Impens. Haller.

41. *Orthoceras* *Orthoceras* *Orthoceras* 1507.

42. *Orthoceras* *Orthoceras* *Orthoceras* *Orthoceras* 1522. Impens. Anglor. 1518.

43. *Orthoceras* *Orthoceras* 1521 w. 4ta w. Haller.

44. *Orthoceras* *Orthoceras* 1525. w. 4ta

45. *Orthoceras* *Orthoceras* *Orthoceras* 1527.

46. *Orthoceras* *Orthoceras* *Orthoceras* 1576.

47. *Orthoceras* *Orthoceras* 1515.

48. *Orthoceras* *Orthoceras* *Orthoceras* *Orthoceras* 1522 w. 4ta

impens. Haller per Flo. Anglor.

49. *Orthoceras* *Orthoceras* 1522.

50. *Orthoceras* *Orthoceras* *Orthoceras* 1507.

Nie wahał się również powiedzieć wyraźnie o unikalnych dziełach wywiezionych przez zaborcę do Petersburga. Wspominała już o tym Władysława Jabłońska, przytaczając losy kolekcji elzewirów zgromadzonych przez Załuskiego³⁶. Można dodać szereg dalszych przykładów, bądź z lakonicznymi notatkami "był w Bibl. Uniw. Warsz.", "był w bibliot. Puławskiej"³⁷, bądź z dokładniejszym wyjaśnieniem dziejów poszczególnych druków. Na temat losów egzemplarzy dzieła Jana Turrecrematy "Explanatio in Psalterium" profesor zanotował: "Biblioteka przy Uniwers. Warszawskim miała 4 egzemplarz[e] - /według Lelwela/ według Bandtkiego 6 egzemp. te są w Bibl. Cesarskiej w Petersburgu"³⁸. Wymieniając zaś "Ośmioletnik" Szwajcjalta Fiola zanotował: "Książka ta znana jest z egzemplarza w Petersburgu zabranego z Warszawy, i w [we] Wrocławiu w zbiorze Elzbietańskim [..]"³⁹. Na marginesie zaś podał wskazówkę metodyczną, chcąc jakby zrekomensować studentom niemożność okazania oryginalnego egzemplarza: "piękna podobizna z ryciną do okazania ze zbioru Przyłęckiego"⁴⁰.

Nie lada osobistej odwagi wymagało w 1866 r. scharakteryzowanie drukarstwa rosyjskiego następującymi słowami: "Największe państwo na świecie, nie dorównywa w drukarstwie najmniejszemu państwu europejskim. Pierwsze druki [przekreślenie Estreichera] sławiąńskie ukazywały się to w [przekreślenie Estreichera] Krakowie, Wilnie, Nieświeżu, to w Pradze, to za granicą w Wenecji, Urach, Tübindze, a nie w Rosji"⁴¹.

Przy każdej nadarzającej się sposobności ukazywał Estreicher historyczne związki kulturalne i naukowe Polaków i Polski z centrami kultury i myśli naukowej ówczesnej Europy⁴², dokumentując istnienie tych więzi obfitym cytowaniem piśmiennictwa /nie tylko na podstawie zbiorów Biblioteki Głównej/, stanowiącego jak najszerzej rozumiane polonico zagraniczne. Przy omawianiu poszczególnych tematów przekraczał przyjęte ramy chronologiczne, bardzo często doprowadzając wątki poloników do czasów sobie współczesnych⁴³.

Świadectwem osiągnięcia przez Estreichera zamierzonego celu może być wypowiedź Józefa Krzywickiego - wychowanka Szkoły Głównej, który ocenił wykłady następująco: "[..] Estreicher kładł wielki nacisk na rzeczy polskie i, podnosząc do należytej wysokości obraz oświaty naszej, szczególnie w wiekach XV i XVI, obudzał w słuchaczach zamiłowanie rzeczy swojskich i w duszy niejednego z młodzieży budził postanowienie zajęcia się pomnikami przeszłości"⁴⁴.

Jeszcze jednym z celów, jakie profesor starał się osiągnąć za pomocą tych lakonicznych zapisków typu "Biblioteka nasza posiada" było pośrednie scharakteryzowanie zasobów Biblioteki Głównej - wykazanie ich obiektywnej wartości, znaczenia i użyteczności dla aktualnego prowadzenia wszelkich prac i badań naukowych; ustawiczne dyskretne zachęcanie studentów do jak najobfitszego korzystania w ich własnych pracach - przewidzianych programem studiów - z księgozbioru instytucji, będącej nie tylko centralną Biblioteką Królestwa, lecz jednocześnie biblioteką ich uczelni. Przykładem do naśladowania mógł służyć sam wykładowca.

Przyjeżdżając do Warszawy Estreicher był nowojuszem w wykonywaniu obowiązków dydaktycznych. Potwierdza to /cytowane przez Henryka Barycza⁴⁵/ wyznanie z dziennika Estreichera, umieszczone pod datą 18 listopada 1862 r.: "[...] W bibliografii nie jestem tak mocny, abym mógł wykładać, ale do roku, sądzę, że dostatecznie się poduczę i skrypta ułożę, a za lat kilka już będę wybornym profesorem, bo ochotę mam i rzecz znam dziś przynajmniej dyletancko".

Ułatwiła mu niepomniernie zarówno zgromadzenie i przyswojenie ogromnego aparatu naukowego dla wykładów szeroko pojmowanej bibliografii, sporządzenie notatek⁴⁶, jak i staranne opracowanie oraz realizację strony metodycznej prelekcji równoczesna praca zawodowa w bibliotece - także wykonywana praktycznie po raz pierwszy.

W związku z przekształceniem Biblioteki Głównej Okręgu Naukowego Warszawskiego w centralną bibliotekę naukową Królestwa - Bibliotekę Główną - spełniającą jednocześnie funkcje biblioteki nowo utworzonej Szkoły Głównej, przystąpiono przede wszystkim do kompletowania i likwidowania luk w księgozbiorze, starając się dostosować go do sprostania nowym zadaniom.

Do obowiązków Estreichera, pełniącego w Bibliotece funkcje podbibliotekarza, należała - oprócz spraw administracyjnych w pierwszym półroczu - organizacja i nadzór prac nad uporządkowaniem i opracowaniem "lawinowego" wprost napływu /wieloletnich zaległości i wpływów bieżących/ zasobów bibliotecznych w 1863 r., przede wszystkim zaś budowa katalogów, ustawienie i przygotowanie księgozbioru do udostępniania. Estreicher przeprowadzał także korektę opisów, zarówno aktualnie sporządzanych przez osoby katalogujące, jak i powstałych we wcześniejszym okresie, nanosząc na karty katalogowe uzupełnienia i poprawki. Tempo pracy było ogromne. W okresie od połowy kwietnia do grudnia 1863 r. miesięcznie opracowywano przeciętnie 5445 dzieł⁴⁷.

Przed wszystkim przystąpiono do opracowania księgozbiorów: ministra sekretarza stanu do spraw Królestwa Polskiego Ignacego Turkułła, po Komisji Kodyfikacyjnej w Petersburgu, warszawskiego Komitetu Cenzury, zagranicznych nabytków z 1862 r., a także zaległości - z egzemplarza obowiązkowego i niewielkich prywatnych księgozbiorów zbieraczy⁴⁸.

Zachowane w Archiwum Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie /Arch. BUW/ inwentarze ułatwiają rozeznanie w treści opracowywanych zasobów. Pozwalają też bliżej scharakteryzować interesujące nas piśmiennictwo bibliologiczne - zarówno aktualnie nabywane i opracowywane, jak i należące do zbiorów jeszcze we wcześniejszym okresie istnienia placówki - oraz wykazała ślady jego recepcji poprzez rękopis wykładów Estreichera.

Dokonany przez Kazimierza Sumińskiego na zlecenie Romualda Hubego, będącego wówczas dyrektorem w Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, zakup około 3400 woluminów wartościowych druków w księgarniach i antykwariatach Lipska, Kolonii i Frankfurtu nad Menem oraz na licytacjach księgarskich w Lipsku⁴⁹, jest zapisany w inwentarzu Biblioteki z 1862 r.⁵⁰

Wśród pozycji zakupionych za reskryptami Komisji Rządowej z 17/29 marca i 13/25 sierpnia 1862 r. znajdujemy m.in. dzieła dotyczące dziejów drukarstwa: "Annales typographici ab artis inventae origine ad annum MD" /wyd. 1793-1803/ Panzera⁵¹, "Geschichte der Buchdruckerkunst in ihrer Entstehung und Ausbildung" /wyd. 1840/ Falkensteina⁵², "Origines typographicae" /wyd. 1765/ Meermana⁵³, "Augsburgs Buchdruckergeschichte [..]" za lata 1468-1530 /wyd. 1786-1791/ Zapfa⁵⁴, oraz podręczniki bibliotekoznawstwa⁵⁵: "Handbuch der Bibliothekswissenschaft" /wyd. 1840/ Schmidta i "Versuch eines vollständigen Lehrbuches der Bibliothek-Wissenschaft" /wyd. 1808-1829/ Schrettingera.

Estreicher bardzo często cytował w wykładach bibliografię Panzera⁵⁶. Jedną z podstawowych - na których oparł kurs dziejów drukarstwa - najczęściej wymienianych przez niego pozycji była praca Falkensteina, cytowana najobficiej przy omawianiu druków ksylograficznych i donatów - zawierająca także liczne podobizny starych druków⁵⁷. Najwyraźniejszym śladem korzystania z tej publikacji jest notatka w sobotniej lekcji z 11 listopada 1865 r., poświęconej drukarstwu w Chinach: "Falkenstein Gesch. d. Buchdr. kunst str. 315-317. 1840 r. /staąd uzupełnić/"⁵⁸. Przy omawianiu donatów posługiwał się profesorem również dziełem Meermana i zamieszczonymi w nim podobiznami⁵⁹.

Omawiając aparat naukowy wykładów, wspomniałam o wykorzystywaniu przez wykładowcę na równi z pracami o zakresie ogólnym - opracowań monograficznych. Dowodu może dostarczyć końcowy fragment tekstu mówiącego o drukarstwie augsburskim: "O drukach Augsburga obacz: Zapf Augsburgs Buchdruckergeschichte 1468-1530. Augsb. 1788 Cz. 2. w 4^{oe} i 1804. w 8^{oe}"⁶⁰. Słuchacze mogli sięgnąć po tę pozycję, gdyż znajdowała się w Bibliotece /por. przypis 54/. Liczne najnowsze podręczniki bibliotekoznawstwa: "Katechismus der Bibliothekenlehre" /wyd. 1856/ Petzholda, "Bibliographisches System der gesamten Wissenschaftskunde mit einer Anleitung zum Ordnen von Bibliotheken [...]"/wyd. 1852/ Schleiermachers, "Theorie und Praxis der Bibliothekswissenschaft [...]"/wyd. 1863/ Seizingera, "Об устройстве обществённых библиотек и составлении ихъ каталоговъ [...]"/wyd. 1859/ Sobolszozikowa, "Entwurf der Bibliothekswirtschaftslehre [...]"/wyd. 1862/ Weinholza, "Die Bibliothekswissenschaft im Umriss" /wyd. 1846/ Zollera, jak i wymienione wyżej prace Schmidta i Schrettingera - na pewno służyły Estreicherowi w codziennej pracy zawodowej, a nagromadzoną w nich wiedzę i zdobyte w praktycznej działalności własne doświadczenia przekazywał słuchaczom w wykładach bibliotekarstwa⁶¹.

Wśród zakupionych w 1862 r. na zlecenie Hubego 653 starych druków⁶² znajdujemy także szereg dzieł z XVI, XVII i XVIII w., uwzględnionych przez profesora w wykładach drukarstwa europejskiego. Na przykład: zakupionej u Vossa w Lipsku pozycji "Scriptores de re rustica. Venetiis Aldus 1514 4^{oe}"⁶³ towarzyszy notatka w lekcji o drukarstwie weneckim wygłoszonej w lutym 1866 r.: "Jest w Bibl. Głównej Aldus: [...] nr] 1420 Libri de re rustica 1514. w 4^{oe}"⁶⁴; notatce "Elzewiry mamy [...] nr] 2228 Seneca 1672 w 8^{oe}"⁶⁵ odpowiada pozycja inwentarzowa "Seneca Opera o. not. J. Lipsii et J. F. Gronovi 3 vol. Amstel. Elzevier 1672 8^{oe}"⁶⁶.

Jednym ze źródeł nabytków w 1863 r., uzyskanych na skutek uprzednich starań Aleksandra Wielopolskiego, były dublety z bibliotek rosyjskich - m. innymi Sztabu Głównego i Akademii Nauk. Wyodrębniono je w "Inwentarzu własności Biblioteki Głównej Bządowej za rok 1863"⁶⁷, zaznaczając: "Nadesłano z Petersburga, podług katalogu przez W⁶⁰ Iwanowskiego złożonego"⁶⁸. Wśród tych nabytków spotykamy również zapisy pozycji, wymienianych później w wykładach Estreichera. Na przykład, w lekcji dotyczącej pisma egipskiego profesor zanotował: "Biblioteka nasza posiada: Champollion: Lettre à M. Dacler [...] relative à l'alphabet des hiéroglyphes phonétiques]. Paris

1822 w 8^{oe} [..] Young Th.: Hieroglyphies. Lond[res] 1823 fol. 98 tablic⁶⁹.

Z reguły skracane tytuły wymienianych dzieł, jak również spotykane niekiedy nieścisłości w podawaniu dat wydania pozycji oraz ich objętości świadczyć mogą, że profesor często cytował piśmiennictwo z pamięci - swobodnie nim się posługując.

Helena Kozerska charakteryzując niewielki zakup z 1863 r. /61 dzieł w 119 woluminach i 3 tytuły niemieckich czasopism/ u warszawskich księgarzy Gustawa Sennewalda i Henryka Natansona - stanowiący w około jednej trzeciej wydawnictwa z historii drukarstwa, bibliografii i bibliotekoznawstwa stwierdziła: "To Estreicher przygotowywał warsztat pracy dla siebie z uwagi na swoje wykłady [..] W nabytkach tych mieściło się wszystko, co znakomitszego ukazało się z tej dziedziny na Zachodzie na przestrzeni lat 1805-1863. [..]"⁷⁰.

Wśród pozycji zakupionych od księgarza Henryka Natansona stosownie do reskryptu Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 10/22 grudnia 1863 r. znalazły się - oprócz wymienionych wyżej prac Weinholdta i Zollera - m.innymi pozycje dotyczące dziejów drukarstwa: "Notes et dissertations relatives à l'histoire de l'imprimerie" /odb. z "Bulletin du Bibliophile Belge" t. 18/ Helbiga oraz "Notizen über die Einführung und erste Ausbreitung der Buchdruckerkunst in Amerika" /wyd. 1841/ I.F. Fabriciusa⁷¹. /i znowu - w rękopisie wykładów znajdujemy ślad korzystania z tych publikacji przez profesora: według pracy Helbiga podał Estreicher wykaz druków przypisywanych Gutenbergowi⁷², natomiast rozpoczynając lekcje o drukarstwie w Ameryce wymienił wśród literatury przedmiotu pracę Fabriciusa⁷³.

Spośród podstawowych wydawnictw bibliograficznych⁷⁴ ogólnych i specjalnych zakupiono wówczas bieżące poszczególne tomy i zeszyty: "Allgemeines Bücher-Lexicon" /Bd 13/ Heinsiusa, "Trésor des livres rares et précieux" /livr.28/ Graessego, "Manuel du libraire et de l'amateur des livres" /t.5-6/ Bruneta - uzupełniając tomy poprzednie, otrzymane wcześniej z Petersburga⁷⁵, oraz "Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce" /z. 13-14/ Joehera. Niezbędne w każdej bibliotece naukowej o zakresie ogólnym, służyły Estreicherowi w jego pracy bibliotecznej, a także dydaktycznej i bibliograficznej.

W 1864 r. większość nabytków z kupna stanowiły wydawnictwa z zakresu medycyny i nauk matematyczno-przyrodniczych, jeśli nie

uwzględnili się cennej kolekcji 83 dzieł /inkunabułów i starych druków/ zakupionych od referendarza stanu Kazimierza Stronczyńskiego, stosownie do reskryptu Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 30 lipca/11 sierpnia 1864 r.⁷⁶

Rękopis wykładów potwierdza, że Estreicher wykorzystał najwartościowsze z nich w swoich lekcjach - przede wszystkim z historii drukarstwa w Polsce. Opisując statuty "Constitutiones et statuta vel sintagmata [...] profesor zaznaczył "Egzemplarz w Bibl. Warsz. nabyty od Stronczyńskiego r. 1864 za 100 rubli pochodzi od Bandtkiego"⁷⁷. Zapis w inwentarzu Biblioteki Głównej za rok 1864 potwierdza tę informację, uzupełniając ją i uściślając: nabyto dwa egzemplarze statutów /jeden bez ilustracji/ po 150 rubli srebrem każdy⁷⁸.

Omawiając działalność Jana Hallera wymienił "Commune incliti Regni Poloniae privilegium" - zbiór praw z 1506 r. zebrany przez Jana Łaskiego, dodając, że egzemplarz pergaminowy "[...] jeden ma Bibliot. Warszaw. nabyty r. 1864 od Stronczyńskiego [...]"⁷⁹. Natomiast w lekcji 5 /z listopada 1866 r./ otyku "Bibliografia ogólna, czyli księgoznawstwo w ściślejszym znaczeniu" przy omawianiu wartości, tj. cen i rzadkości dzieł drukowanych na pergaminie dopisał Estreicher na marginesie: "Jaskier za 600 rubli, Łaski [...]"⁸⁰. Inwentarz Biblioteki za 1864 r. potwierdza przytoczone wyżej obydwie informacje wykładowcy⁸¹, pozwalając ponadto uzupełnić danymi bibliograficznymi i proveniencyjnymi tę lakoniczną notatkę o cenach, widocznie sporządzoną dla własnego użytku jako wskazówkę metodyczną, by w trakcie wykładu podać także przykłady rodzime.

Wśród pozycji zarejestrowanych w inwentarzu jako nabytki z kupna od Kazimierza Stronczyńskiego, a wymienianych przez Estreichera w wykładach są także m.innymi dzieła Jana z Oświęcimia /Sacranusa/, Macieja Miechowity, Jana Tucholczyka, Stanisława Zaborowskiego i Jana Niedźwiedzkiego /Ursinusa/.

Wartościowym księgozbiorem, opracowywanym w 1863 r. jako jeden z pierwszych, był księgozbiór Ignacego Turkułła⁸². Wzbogacił on Bibliotekę Główną o piśmiennictwo nowsze, pochodzące z lat 1831-1856 oraz w zasobny zbiór czasopism, prenumerowanych niekiedy przez kilkanaście lub nawet kilkadziesiąt lat.

Pośród wydawnictw wymienianych jako podstawowe dla dziejów polskiej książki i bibliografii i wykorzystywanych przez Estreichera w wykładach przy wszelkich nadarzających się okazjach zare-

jestrowano /z księgozbioru Turkułła/ w inwentarzu za 1864 rok⁸³ :
"Historię literatury polskiej" Bentkowskiego, "Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce" Joehera, "Rys dziejów piśmiennictwa polskiego" Łukaszewicza, "Piśmiennictwo polskie" Maciejowskiego, "Wiadomości historyczno-krytyczne do dziejów literatury polskiej" Ossolińskiego, "Historię literatury polskiej" Wiszniewskiego, "Historię drukarń w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim" Bandtkiego, "Bibliograficznych ksiąg dwie" Lelewela.

Wśród czasopism bibliologicznych⁸⁴ otrzymanych po Turkulle znalazły się: "Czasopism Księgozbioru Publicznego imienia Ossolińskich" z lat 1828-1841 oraz kontynuacja tego wydawnictwa "Biblioteka Naukowego Zakładu imienia Ossolińskich" z okresu 1842-1848.

Oprócz już wymienionych obowiązków, Estreicher był odpowiedzialny za dział prawa i bibliografii, a także czasopism. Poza tym od połowy 1864 r. podlegały mu również działy: filozofii, pedagogiki, historii literatury, tzw. "mieszanin" /"smies'"/, poezji, dzieł dramatycznych i zbiorowych. Pomocnikiem jego był Aleksander Płoński, zatrudniony w dziale prawa i czasopism. Ponadto, w 1866 r. Estreicher przejął od Stanisława Mikuckiego /któremu powierzono oddział rosyjski i słowiański/ dział językoznawstwa i klasyków. Odpowiedzialny był także za prawidłowy obieg między czytelną profesorską, mieszającą się w Szkole Głównej, a Biblioteką Główną nabytków zakupywanych z funduszu Szkoły, tj. bieżących czasopism naukowych i dzieł nie wypożyczanych do domu⁸⁵. Czasopisma gromadzono przede wszystkim z myślą o Szkole Głównej, prenumerując je z jej funduszy. Biblioteka kupowała stosunkowo nieliczne. Obie instytucje prenumerowały w sumie około 80 tytułów czasopism⁸⁶.

Estreicher doceniał wielką wartość informacyjną czasopism w ogóle, twierdząc: "Nowoczesnym źródłem bibliografii są czasopisma. Obok encyklopedii i literatury powszechniej, są dzieła zbiorowe i pisma czasowe najsilniejszymi pomocami bibliograficznymi"⁸⁷. Nic więc dziwnego, że profesor obficie korzystał w wykładach również z krajowych i obcych czasopism - nie tylko bibliologicznych - a nawet z dzienników. Doskonale orientował się w ich zawartości, dzięki codziennemu bezpośredniemu obcowaniu z nimi z racji pełnienia obowiązków służbowych. Kilka różnorodnych przykładów zaczerpniętych z rękopisu wykładów może posłużyć za ilustrację.

W lekcji o materiałach piśmiennych, mówiąc o papirusie dopisał na marginesie: "rycina i opis papirusa jest w Wędrowcu 1864 r."⁸⁸

W jednej z lekcji paleografii zamieścił luźną kartę z czasopisma: "Do Biblioteki Ossolińskich Tomu V. Podobizna rękopisma Dziejów Długosza pod liczbą CVII z księgozb. Ossol."⁸⁹ Studenci mogli zapoznać się z tomami tego czasopisma w Bibliotece Głównej, która otrzymała je w księgozbiórce po Ignacym Turkulle⁹⁰. W wykładzie o kalendarzach⁹¹ zdanie "O kalendarzach łacińskich z r. 1510 i 1514 wspomina Maciejowski" uzupełnił szczegółowszą informacją zamieszczoną na marginesie: "/II 637. H.lit./ podobizną kalendarza z r. 1510 podaje Przyjaciół Ludu".

Jako źródło informacji o drukarstwie azjatyckim podawał przede wszystkim czasopisma w języku angielskim⁹². Przy wykładzie o drukarstwie angielskim podał Estreicher opis jednej z największych drukarni swych czasów - drukarni czasopisma "Penny Magazine", zacierpnąwszy go z wydawanego w Londynie torysowskiego organu "The Quarterly Review"⁹³.

U księgarza Henryka Natansona zakupiono za reskryptem Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 10/22 grudnia 1863 r. m.innymi słynne czasopismo bibliotekoznawcze wydawane przez Juliusza Petzholdta "Anzeiger für Literatur und Bibliothekswissenschaft" za lata 1840-1853⁹⁴ oraz jego kontynuację pt. "Neuer Anzeiger für Bibliographie und Bibliothekswissenschaft" za okres 1856-1864⁹⁵. Nieco wcześniej, w sierpniu 1863 r. zaprenumerowano także u Natansona "Serapeum. Zeitschrift für Bibliothekswissenschaft"⁹⁶. W rękopisie wykładów liczne są ślady korzystania z wymienionych wyżej najważniejszych niemieckich czasopism bibliotekoznawczych. Mówiąc o najstarszym datowanym zabytku ksylograficznym, nazywanym obecnie Madonną Brukselską, podał Estreicher wyczerpującą literaturę przedmiotu: "[...] rycina, którą wynalazł r. 1844 w Malines i opisał Reiffenberg w "Bibliophile Belge 1845 I s. 435/. Jest ona z r. 1418 [...] lubo niektórzy podali jej autentyczność w wątpliwość, Didot oświadcza się za jej autentycznością /obacz Anzeiger Petzholdta [I] 1846 N[r] 31.34.659/[...] Reiffenberg: Auffindung der Ältesten mit Datum versehenen Holzdruckes z litogr. /jest w Serapeum 1845/. [...]"⁹⁷

Nierzadko korzystał Estreicher także z paryskiego "Bulletin du Bibliophile et du Bibliothécaire"⁹⁸ oraz z "Le Bibliophile Belge". Najstarszym dodatkiem czasopiśmienniczym, jaki zamieścił profesor w rękopisie wykładów, jest tekst dotyczący pism z "Acta Eruditorum" /1731 r. lipiec, s. 305-312/⁹⁹.

O maksymalistycznym podejściu profesora w prezentowaniu bogactwa zasobów Biblioteki świadczy jeszcze jeden - bardzo znamienny - fakt. Zachęcał do korzystania nie tylko z materiałów opublikowanych, lecz również i rękopiśmiennych. Rozpoczynając powtórnie wykłady 8 listopada 1867 r. poświęcił pierwszą wstępną lekcję bibliografii. Mówiąc o wykładach tego przedmiotu w polskich uczelniach, wśród swoich poprzedników wymienił Pawła Jarkowskiego: "W Krzemieńcu wykładał ją [Bibliografię] Paweł Jarkowski w r. 1830. O jego naukowości pochlebnie wspomina J. Lelewel. Nasza biblioteka posiada rękopism jego, obejmujący systemat katalogowania bibliotek"¹⁰⁰.

Oczywista, że Estreichera znał i korzystał także z dawnych zasobów Biblioteki, pamiętających czasy Lindego i Lelewela - zarówno ocalałych po wywozie w 1834 r., jak i napływających z różnych źródeł i włączonych do zbiorów przed jego przyjazdem do Warszawy. Wśród nabytków tych znalazły się również przysłane z Petersburga w latach 1840-1842 "dary Najjaśniejszego Pana"¹⁰¹. Pomędzy nimi, jak i wśród nadesłanych w 1863 r. darów-dubletów z bibliotek petersburskich /Arch. BUW 40/, o których była mowa wyżej, wracały także niektóre załuszciana, jak i książki z proveniencją Biblioteki Publicznej przy Królewskim Uniwersytecie Warszawskim.

W Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie, wśród zachowanych do chwili obecnej w katalogu alfabetycznym kart katalogowych z okresu Biblioteki Głównej, znajdują się także karty pisane przez Estreichera oraz - liczniejsze od nich, gdyż on sam stosunkowo mało katalogował - karty sporządzone przez inne osoby, lecz z uzupełnieniami i poprawkami naniesionymi jego ręką. I znowu - można wskazać związek pomiędzy jego pracą biblioteczną a pracą dydaktyczną i naukową. Podawane przez Estreichera - profesora na marginesach rękopisu wykładów niektóre skrócone opisy druków z Biblioteki Głównej znajdują swoje odpowiedniki w katalogu w postaci pełnych opisów sporządzonych przez Estreichera - podbibliotekarza¹⁰², bądź w postaci poprawek i uzupełnień naniesionych jego ręką w czasie korekty opisów katalogowych sporządzonych przez inne osoby¹⁰³.

Profesor dobrze znał wartość i znaczenie księgozbioru Biblioteki Głównej, czynnie uczestnicząc - zwłaszcza w pierwszym roku swego pobytu w Warszawie - w porządkowaniu i opracowywaniu jego zasobów.

Estreicher wpływał także na politykę zakupów. Wielostronnie wykorzystywał nowe nabytki, łącząc praktykę bibliotekarską z badaniami księgoznawczymi. Sugestywnie propagował i uczył użytkownika, wpajając studentom Szkoły Głównej - przyszłym twórcom polskiej nauki i kultury - nawyk czerpania wiedzy z bogatego piśmiennictwa nagromadzonego w Bibliotece i miłość do książek.

Dzięki studiom księgozbioru Biblioteki Głównej, można wzbogacić wiedzę o metodach i warsztacie pracy Estreichera oraz jego poglądach i osobowości naukowej, a także ogólnie - o kształtowaniu się dyscypliny księgoznawczej w Polsce z doświadczeń bibliotekarskich, refleksji oraz lektur zagranicznych /Linde, Leleweł, Estreicher/.

Mówiąc o znaczeniu księgozbioru Biblioteki Głównej dla działalności dydaktycznej Karola Estreichera, należy jednocześnie podkreślić, że służył mu również w przygotowaniu do druku licznych i różnorodnych prac naukowych i publicystycznych. Z okresu warszawskiej działalności Estreichera należy wymienić m.in.: przemówienie inauguracyjne wykłady bibliografii /1865/, streszczenie wygłoszonych w Londynie w 1861 r. odczytów Fryderyka Maksymiliana Müllera o "umiejętności języka" /1867/, rozprawę doktorską o Güntherze Zainerze i Świętopełku Fiolu /1867/ oraz 172 hasła w "Encyklopedii powszechnej" Samuela Orgelbranda /tomy: 12-16, 25-26, 28/ - wśród nich obszerne hasła bibliologiczne /np. w t.14: Karty do gry, Katalog; t.16: Książka, Księgarstwo/ oraz liczne hasła z gwary złoczyńców. Ponadto Estreicher ogłaszał recenzje nowości - bibliografii i katalogów drukowanych, przeglądy i oceny ruchu wydawniczego oraz artykuły i korespondencje na tematy literackie i teatralne¹⁰⁴.

Przed wszystkim jednak księgozbiór Biblioteki Głównej miał ogromne znaczenie dla jego prac nad przyszłą "Bibliografią polską", umożliwiając bardzo znaczne uzupełnienie już opracowanych materiałów XIX wieku oraz zgromadzenie bogatych materiałów tworzących zasadniczy zrab bibliografii staropolskiej¹⁰⁵. 3 stycznia 1863 r. "Gazeta Polska" podała informację, że niedawno przybyły do Warszawy Estreicher "Obecnie pracuje nad bibliografią polską od r. 1800-1862, do czego ułożył już spis bibliograficzny 35 000 dzieł, obejmujący 1200 ark. pisma. Z bibliografii przeszłych stuleci zebrał już wiadomość o 20 000 dziełach"¹⁰⁶. W niespełna pięć lat później, 8 listopada 1867 r., we wstępnej lekcji /o bibliografii/ rozpoczętego ponownie kursu wykładów profesor podsumował

wyniki swoich prac bibliograficznych: "W naszej literaturze obliczał w połowie 18go wieku bibliograf Załuski druków polskich i polsko-łacińskich na sto tysięcy, do dziś dnia powinno być ich dwakroć według tego obliczenia, które jest prawdopodobne, bo spisałem za to stulecie 60 000 druków, a za dawniejsze mam zebranych równie do 60 000, a jednak jeszcze mi daleko do zupełnej cyfry Załuskiego"¹⁰⁷.

W niespełna rok i dwa miesiące później - 3 stycznia 1869 r., będąc już w Krakowie, w liście do Karola Wilda napisał m.innymi o swoich warszawskich pracach nad bibliografią polską: "Biblioteka Główna tak się wybornie uzupełnia przez biblioteki Krasińskich i Zamojskich, że można bez wyjeżdżania za rogatki Warszawy ułożyć dokładną bibliografię polską z naocznego obejrzenia dzieł. - Biblioteki Ossolińskich katalog porównywałem z warszawskim i przekonałem się, że około 8 do 9000 druków ma biblioteka Warszawska takich, jakich w Ossolińskich nie ma, gdy przeciwnie, Warszawskiej zbywa na 2 do 3000 druków znajdujących się w Bibl. Ossolińskich. [...]"¹⁰⁸.

Jeszcze raz - w latach 1875 i 1891, rozpoczynając wydawanie bibliografii staropolskiej, wspominał stosunkowo obszernie o znaczeniu pracy w Bibliotece Głównej dla "Bibliografii polskiej", dając szereg szczegółowych informacji o kolejnych etapach jej powstawania, metodzie gromadzenia, uzupełniania i weryfikowania materiałów¹⁰⁹.

W zakończeniu wypada zacytować niezwykle trafną ocenę warszawskiego okresu działalności Karola Estreicherera, wyrażoną przez Jana Baumgarta: "Kwalifikacje nabyte w Warszawie stworzyły Karolowi Estreicherowi mocne i rzetelne podstawy do dalszej pracy bibliotekarskiej i bibliograficznej na terenie Krakowa. Szkoła Główna w Warszawie ściągnęła Estreicherera dla jego rozgłosu literacko-bibliograficznego, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie sięgnął po jego wiedzę bibliotekoznawczą"¹¹⁰.

P r z y p i s y

¹ Helena Kozerska, Warszawska Biblioteka Uniwersytecka w latach 1832-1871. Biblioteka Rządowa - Okręgu Naukowego - Główna, Warszawa 1967, s. XIII.

² Wymienionymi przez H. Kozerską /o.c., s. VIII-IX/ wczesniejszymi pracami są dwa artykuły opublikowane w "Rocznikach Bibliotecznych": Wandy Stummer o Bibliotece Sądu Apelacyjnego w Warszawie 1810-1865 /1958, z. 3/4/ i Marii Brykalskiej o księgozbiórze Arkadego Tołoczanowa w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego /1959, z. 1/2/ oraz jedyny całościowo ujmujący dzieje Biblioteki od chwili jej powstania do czasów nam współczesnych, bogato ilustrowany, lecz lapidarny ze względu na ograniczoną objętość i charakter publikacji, w której został umieszczony, artykuł W. Stummer pt. "Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie" ogłoszony w jubileuszowym wydawnictwie: "Uniwersytet Warszawski 1808-1818-1958" /Warszawa 1958 s. 23-54/.

³ s. 398-400.

⁴ Tekst ten ogłosił Stanisław Lam w czasopiśmie "Silva rerum" 1939, z. 5, s. 109-112. - "[...] Może Cię zainteresują cyfry oddziału polskiego. Ma on teologii dzieł 8500 przeszło. Medycyny 1200. Historii polskiej 1200. Geografii 650. Historii powszechnej 450. Prawa i polityki 4800. Matematyki 700. Powieści 1100. Bibliografii 300. Pism periodycznych 400. Teatru 750. Lingwistyki 1200. Pedagogiki i Szkół 1200. Filozofii 800. Nauk przyrodniczych 1500. Pism zbiorowych [Brak liczby?]. Dzieła, pisma ogółowe 200. Sztuki piękne 100. Klasycy 500. Katalogi księgarskie 600. Razem 26000 [właściwie 26150] druków polskich. Oprócz tego, jest pewnie jakie 10 000 lub więcej polskich dubletów wielkiej wartości, które drogą zamiany z prywatnemi chętnie pozbywa Biblioteka. Oprócz tego dział słowiański i rosyjski ogarnia do 7000 dzieł. [Brak informacji o trzecim dziale - w językach zachodnioeuropejskich]. Ma też Biblioteka Główna do 2500 nut, rękopismów nieosobliwych do 1500 [...]. - /do Petersburga wzięto r. 1834 kilka tysięcy rękopisów a inkunabułów 4700/. Zbiór monet obejmuje 10 386 sztuk", "Silva rerum" 1939, z. 5, s. 110. We wczesniej opublikowanym wykazie "materii", na jakie podzielono każdy z trzech zasadniczych działów księgozbióru, Estreicher wymienił ponadto: 5/historię rosyjską, 10/gospodarstwo, 11/technologię, 17/atlasy i mapy /"Encyklopedia powszechna" S. Orgelbranda, t. 14, s. 399/.

⁵ Do najważniejszych należą: J. Baumgart, Karol Estreicher jako bibliotekarz, w: Księga pamiątkowa ku czci Karola Estreichera (1827-1908), Kraków 1964, s. 135-145: Działalność bibliotekarska w Bibliotece Głównej w Warszawie; K. Dmochowska, Dokumenty z okresu

dziękowości Karola Estreichera w Bibliotece Szkoły Głównej Warszawskiej, Przegląd biblioteczny R. 25: 1957, z. 2/3, s. 173-181; H. Kozerska, o.c.; M. Łodyński, Początki bibliotekarstwa Karola Estreichera, Przegląd biblioteczny, R. 26: 1958, z. 4, s. 289-344.

⁶ W. Jabłońska, Nad rękopisami wykładów Karola Estreichera w Szkole Głównej Warszawskiej, Roczniki biblioteczne R. 3: 1959, z. 1/2, s. 39-63, fot. 5; Toż, Streszczenie, Sprawozdanie Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego Ser. A, T. 13: 1958 [wyd. 1961], s. 28-30; J. Krzywicki, Katedra bibliografii. Profesor K. Estreicher, w: Szkoła Główna Warszawska, t. 1, Kraków 1900, s. 251-258; J. Muszkowski, Katedra bibliografii w Szkole Głównej Warszawskiej. Referat wygłoszony na posiedzeniu Związku Bibliotekarzy Polskich w dniu 17 lutego 1918 r., Warszawa 1918, s. 32; M. Rulikowski, Zakres i zadania księgoznawstwa. Wykład wstępny wygłoszony dnia 4 X 1916 r. na Wydziale Humanistycznym Wyższych Kursów Naukowych w Warszawie, Warszawa, Lwów 1916, s. 20-27; wykłady bibliografii K. Estreichera w Szkole Głównej Warszawskiej; S. Wierczyński Vrtel, Bibliografia, jej istota, przedmiot i początki, Lwów 1923, s. 37-52; wykłady bibliografii K. Estreichera w Szkole Głównej Warszawskiej; Tenże, Teoria bibliografii w zarysie, Wrocław 1951, s. 47-56; wykłady bibliografii K. Estreichera w Szkole Głównej Warszawskiej. Studium bibliologiczne wykładów /na podstawie zachowanego rękopisu/ będzie tematem mojej oddzielnej rozprawy.

⁷ Zob. H. Kozerska, o.c., s. 30. Przyszłą pracą w uczelni i dotychczasowy dorobek naukowy zarówno bibliotekarza Józefa Przyborowskiego, jak i Estreichera zaprezentowała warszawskiemu środowisku "Gazeta Polska" z dnia 3 stycznia 1863 r., nr 2, s. 1: "Dowiadujemy się z bardzo pewnego źródła, że dla Biblioteki i Szkoły Głównej zrobione zostały dwa znamienite nabytki w osobach pp. Józefa Przyborowskiego i Karola Estreichera. [...]"

⁸ J. Muszkowski, o.c., s. 31-32.

⁹ S. Estreicher, Z ostatnich chwil Szkoły Głównej, Kraków 1916, s. 15-16.

¹⁰ O.c., s. 255.

¹¹ S. Estreicher, o.c., s. 6-7.

¹² Por. rps Ossol. 12126 Dzieje drukarstwa, s. 54: Lekoja 2ga Drzeworytnictwo - Źródła - Wśród 22 pozycji wymieniono m.innymi "[...] Marie Guichard Recherches sur les livres xylographiques /w

Bulletin du Bibliophile 1840 i 1841 r./ rozprawa bardzo ważna".

¹³ Rps Ossol. 12126, s. 187-192: stanowią one wklejoną w tekst wykładów część /s. 5-10/ pracy Teodora Oswalda Weigla: Verzeichniss der xylographischen Bücher des XV Jahrhunderts, Leipzig 1856, s. 10. Profesor objaśnił: "Według tego spisu uzupełniwszy go nieco podają zebranie [zebrane] w alfabetycznym porządku wszystkie znane xylografie" /s. 185/.

¹⁴ W lekcji 11 z 11 grudnia 1866 r., wymieniając najważniejsze encyklopedie /jako nieocenione źródła bibliograficzne/, wykładowca dodał: "[...] Dokładniejsze ich wymienienie wraz z ocenieniem ich ważności podają dzieła: Denisa Ferd., Pincon P, i de Martonne: Nouvel [nouveau] Manuel de Bibliographie Universelle. Paryż 1857 i Petzholda [Petzholdta] Bibliographia Bibliografica. Drezno 1866 [Bibliotheca bibliographica. Leipzig 1866]". /Rps Ossol. 12127 Bibliografia ogólna, czyli księgoznawstwo w ściślejszym znaczeniu, s. 117/.

¹⁵ Czywista, oprócz polskiego - przede wszystkim piśmiennictwo w podstawowych językach europejskich /francuskim, niemieckim i angielskim/ oraz po łacinie, poza tym - po włosku, hiszpańsku, czesku, w językach skandynawskich; niemal całkowicie brak publikacji rosyjskich.

¹⁶ Jej pierwsza wersja stanowi część tekstu wykładów z letniego semestru r. akad. 1865/66 o drukarstwie w Polsce. Zob. rps Ossol. 12126, s. 745-768, 777-782.

¹⁷ Tekst ten zawiera arkusze należące do wykładów w Szkole Głównej. Por. rps Ossol. 12125, Historia pisma, s. 875-1013.

¹⁸ Rps Ossol. 12126, s. 438.

¹⁹ Mówiąc o źródłach do historii drukarstwa w Polsce, ocenił pracę Lelewela jako "dzieło nieoszacowane rzucające światło na historię literatury naszej w 16.w. Bandtkie ma zasługę, iż pierwszy utworował drogę, ale Lelewel iż szersze nadał przedmiotowi rozmiary. Podał ogólne zasady bibliograficzne rozpoznawania książek, i tablicami wykazał cechy charakterystyczne różnych oficyn drukarskich. W tem chybił tylko, że zamiast opracować systematyczne /systematycznie/ drukarstwo polskie, rozszerza lub poprawia Bandkiego /!/, a że ostatni w nieładzie przedmiot ułożył, przeto i praca Lelewela razi nieładem" /Rps Ossol. 12126, s. 734/.

²⁰ W rękopisie ossolińskim zachowały się jedynie fragmenty. Por. sygn. 12127, s. 423-656.

²¹ Por. przykładowo wstępne założenia metodologiczne pt. "System bibliograficzny" przedstawione w okresie 29 marca - 2 kwietnia 1867 r. /Rps Ossol. 12127, s. 319-328/.

²² Wyd. K. Swierkowski w "Przeglądzie Bibliotecznym" R.2, 1928, z.1, s. 49-52; cytata ze strony 51.

²³ Poniższe przykłady należą do najtypowszych. Charakteryzując egzemplarz "Rzymu duchowego i świeckiego", obok zamieszczonej podobizny umieścił komentarz: "Opis dokładny podaje Panzer Annalen [Annales typographici] I 43-6, a facsimile Dibdin Aedes Althorp. t. II, s. 188. Z niego wzięta załączona podobizna" /Rps Ossol. 12126, s. 158/.

Opisując natomiast "Dzwonek czasu" i zamieszczając faksymile pierwszej strony, wyjaśnił: "Jedyny egzemplarz tego formatu [Tj. w małej ósemce] jest w Bibl. Bamberskiej. Podobiznę podaje Heller w Geschi. der Holzschneidk. [Geschichte der Holzschneidekunst]. Bamberg 1823. Kartę 1^a z niej czerpiemy" /Rps Ossol. 12126, s. 165. Obecna sygn. BUW 79398 Gabinet Rycin/.

²⁴ Rps Ossol. 12126, s. 931-1196.

²⁵ T. 14, s. 285-296.

²⁶ Rps Ossol. 12126, s. 65-76.

²⁷ Rps Ossol. 12126, s. 925-926.

²⁸ Rps Ossol. 12127, s. 345-416.

²⁹ Rps Ossol. 12127, s. 417, 419, 421.

³⁰ Podają przykładowo: w lekcji z 3 marca 1866 r. omawiając drukarstwo mediolańskie i florenckie, Estreicher dodał: "We Florenji drukował dzieła swe Seb. Ciampi" /w latach 1818-1822 profesor literatury greckiej na Uniwersytecie Warszawskim/ i uzupełnił na prawym marginesie uwagę "okazać". /Rps Ossol. 12126, s. 523/. W dwukrotnie datowanej lekcji 2 z 1865 r. i 11 listopada 1867 r. pt. "Język i szcypy" zanotował na wstępie: "okazać": atlas Balbiego [Atlas ethnographique du Globe. Paris 1826] [..]" /Rps Ossol. 12125, s. 15/. Dzieło składa się z tablic /obecne sygn. BUW 8.1.1.10, 145243/ oraz wstępu "Introduction à l'Atlas ethnographique [..]" /sygn. BUW 8.11.11.2, 141369/. Lekcja 8ma z 4

grudnia 1866 r. do tekstu o "encyklopedycznym drzewie genealogicznym umiejętności" Bacona zawiera na lewym marginesie notatkę: "Okazałem: Baco: de augmentis scientiarum [libri novem], Baco Oeuvres. Paryż 1839" [Oeuvres philosophiques, morales et politiques, de ... Paris 1838]. /Rps Ossol. 12127, s. 96. Obecne sygn. BUW 13.23.2.34 i 13.20.2.27/. Lektora 9ta z 7 grudnia 1866 r. do tekstu: "Pierwszy dopiero K.J. Eschenburg Lehrbuch der Wissenschaften Kunde [Johann Joachim Eschenburg: Lehrbuch der Wissenschaftskunde]. Berlin 1792 w 8^{ca} 3^{cie} wyd. 1806 r. zastosował pryncypia Kanta filozofii do encyklopedii, wykazał ich wewnętrzny związek, jej ukształcenie i dzieje opowiedział dołączony bibliografią przedmiotu" zawiera zwięzłą notatkę na lewym marginesie - "okazano Eschenburga" /Rps Ossol. 12127, s. 104/. BUW ma obecnie tylko wyd. 3; sygn. - 11.2.8.132 /egzemplarz pochodzi z Biblioteki Szkolnej Księży Pijarów/, 11.2.9.147, 11.3.8.163.

³¹ Posłużę się kilkoma przykładami z cyklu "Dzieje drukarstwa" /rps Ossol. 12126/. Mówiąc o drukarstwie włoskim, wymienił Estreicher m.innymi dzieła klasyków z weneckiej oficyny Manucjuszów /s. 504, 510/ i inkunabuł z 1492 r. drukarza Isoarda de Savilliano, podając proveniencję zabytku: "Bibl. Główna ma piękny druk Oddział klasyków N° 2234/ Tragedie [I] Seneca [I] cum commentario /jest to tytuł na osobnej karcie/ Venetiis per Lasarum Isoarda de Sauilliano 1492 r. Był własnością Alexandra Ilowskiego podczaszego herbu Prawdzic" /s. 503, 514. Obecna sygn. BUW 28.2.7.25/; dwa inkunabuły bolońskie /s. 521/; inkunabuł i osiemnastowieczny druk neapolitański /s. 521/; dwa osiemnastowieczne druki padewskie /s. 523/; trzy parmeńskie druki Bodoniego /s. 524/. Wśród druków francuskich wymienił m.innymi znajdujące się w Bibliotece Głównej dzieła z oficyn: Iodoca Badiusa /s. 541/, Krzysztofa Wechela - "Mamy Wegecyusza pod [nr] 2644 z oprawą Zygm. Augusta" /rps Ossol. 12126, s. 551; jest to Vegetius Renatus Flavius: ... de re Militari libri quatuor wyd. w 1532 r., obecna sygn. BUW 28.1.2.10/, rodziny Estienne'ów - najliczniej reprezentowane - "Bibliot. Główna ma druki Stefanów" /s. 548/, Didotów /s. 556/, Gryphiusów /s. 561, 563/.

Z antwerpskiej oficyny Krzysztofa Plantina zarejestrował Estreicher cztery druki, m.innymi: "Plantina mamy [... nr] 2410 Tacyt 1588 r. w 8^{ca}" /s. 579/. Obecna sygn. BUW 28.14.14.10. Wymienił także niektóre egzemplarze z kolekcji elzewirów, pozostałej w Warszawie po wywiezieniu przez zaborcę najcenniejszych zbiorów Bi-

bioteki w 1834 r. "Elzewiry mamy" /s. 598/, "Elzewiry rzeczy polskich dotyczące są:" /s. 601/. Zapiski na temat druków bazylejskich notują: "Frobena mamy [...]"/s. 612/, "Mamy Oporina [...]" /s. 613/.

Wśród druków angielskich wymienił Estreicher trzy osiemnastowieczne wydania klasyków, w tym: "Baskerwilla [i] druki [druk] mamy: N[r] 1378. Juvenalis. 1761 w 4^{oe} w Birmingham" /s. 624/.

Zapiski o drukach czeskich zwracają uwagę zwięzłymi adnotacjami: "Bibl. Warszawska posiada: [...] Kancjonał Czeski 1576 r. N[r] 1190, wydany wytwornie z inicjałami druk w Okońcu; Biblia złota - z r. 1543 licheski egzemplarz w 4^{oe} druk w Pradze, N[r] 1202 oprawny w pergamin zapisany po czesku [...]" /s. 650/.

Z oficyn niemieckich wymienił Estreicher jedynie jeden łaciński osiemnastowieczny druk norymberski /s. 576/.

Interesujące byłoby także prześledzenie lektur słuchaczy wykładów Estreichera. Czy i w jakiej mierze wykłady nadawały kierunek ich indywidualnym zainteresowaniom czytelniczym. Jednakże istniejące braki źródłowe uniemożliwiają udzielenie udokumentowanej odpowiedzi: brak informacji, kto uczęszczał na wykłady - były one fakultatywne; w Archiwum Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie brak ksiąg obecności czytelników /nie zachowały się/; księga "kontroli dzieł zapotrzebowanych do Czytelni" za lata 1865-1870 nie zawiera nazwisk osób zamawiających; tylko niektórzy studenci, za których ręczyli profesorowie, mogli wypożyczać książki do domu; natomiast księgi wypożyczeń do domu nie obejmują odrębnego księgozbioru studenckiego.

³² Por. rps Ossol. 12126, s. 796, 810, 830, 840; 764, 766; 769, 799. Strony podane w kolejności wyliczenia oficyn i rodzajów druków.

³³ Cytuję przykładowo informacje o dwóch ilustracjach bibliologicznych: "Langer J.M. rytownik rytował w Opawie rycinę Biblioteki Załuskich w dziele: [Kasjana] Korczyńskiego: Kazania [o tajemnicy Męki Chrystusowej, t. 3, Kraków] 1767" /rps Ossol. 12126, s. 278; obecna sygn. BUW 4g. 6.3.12/; "Leguicki [Jan]: Kazania [Kazania na solennych pogrzebach...] 1750 Lwów N[r] 1297 teol. z ryciną na cześć Bibliot. Załuskich" /rps Ossol. 12126, s. 279; obecna sygn. BUW 4g.6.3.34/.

³⁴ Rps Ossol. 12126, s. 235: Ksylotypografia. Ryciny.

³⁵ Mówiąc o drukach w języku polskim wydanych u Floriana Unglera zanotował m.innymi: "7. Andrzej Glaber z Kobyłina traktat o

puszczaniu krwi 1535 /egzemp. w bibl. Ossolińskich i w Sieniawskiej/" - rps Ossol. 12126, s. 826; zaś w lekcji dotyczącej mszałów czytamy m.innymi: "Mszał [wrocławski] z r. 1505 jest wielkiej rzadkości jeden egzemplarz jest w Oleśnicy na Śląsku - drugi w Warszawie w Bibliot. Uniwersyteckiej" - rps Ossol. 12126, s. 764.

36 Nad rękopisami wykładów Karola Estreichera, s. 59: tekst i przypis 37.

37 Por. przykładowo rps Ossol. 12126, s. 766-767.

38 Rps Ossol. 12126, s. 754.

39 Rps Ossol. 12126, s. 778.

40 Rps Ossol. 12126, s. 778.

41 Rps Ossol. 12126, s. 653: Rosja.

42 Przykładem może być zdanie, jakim rozpoczął omawianie drukarstwa w Padwie: "Padwa. Miejsce sławne akademią, dla nas ciekawe z powodu pobytu ciągłego młodzieży polskiej nauki ochciwej, słyneła piękniemi drukami" /Rps Ossol. 12126, s. 523/.

43 Naturalnie najliczniej występują te informacje w cyklu "Dzieje drukarstwa" /rps Ossol. 12126/. Wymienię tylko niektóre: polonica moguńskie, w tym najstarsze - inkunabuły-mszały dla diecezji krakowskiej i wrocławskiej wydane przez Piotra Schöffera oraz szesnastowieczny mszał dla archidiecezji gnieźnieńskiej wydany przez Franciszka Bohemiusa /s. 422, 427-428, 766-767/; polonica kolońskie z XVI i XVII w. /s. 438/; polonica augsburskie z XVII i XVIII w. /s. 449/; polonica norymberskie z XVI i XVII w., w tym pierwsze wydanie "De revolutionibus" Kopernika /s. 454/; sztrasburskie z XVI, XVIII i początków XIX w. /s. 464/; lipskie z XVI, XVIII i XIX w. /s. 467-468/; wrocławskie z XVIII i XIX w. /s. 477/; wiedeńskie, poczynając od działalności Hieronima Wietora /s. 478-479/; mediolańskie: "Z druków polskich wyszły tu Wojciecha z Brudzewa: Theoria planetarum. 1495. W [przekreślenie Estreichera] r. 1795 wychodziły tu odezwy do Legionów" /s. 520/; polonica francuskie po powstaniu listopadowym /s. 569/, czy też wiążące się z osobą króla Stanisława Leszczyńskiego polonica wydawane w Nancy /s. 565/; wymienione w osobnym wykazie - "Elzewiry rzeczy polskich dotyczące są:" /s. 601/; siedemnastowieczne polonica /nie tylko druki ariańskie/ wydane w Amsterdamie i Lejdzie /s. 604-605/; polonica bazylejskie, m.innymi "De origine et rebus gestis Polono-

rum" Kromera z 1568 r. druk Oporina /s. 614/; czy też drukarz Se-willi - Stanisław Polonus /s. 632/.

44 J. Krzywicki, o.c., s. 257.

45 Schyłek katedry bibliografii na Uniwersytecie Jagiellońskim i niedoszła profesura tego przedmiotu Karola Estreichera, w: Księga pamiątkowa ku czci Karola Estreichera <1827-1908.> Kra-ków 1964, s. 36 /tekst/, s. 43 /przypis 10/.

46 Rękopis zawiera informację mogącą świadczyć, że pierwotny tekst lekcji opracowywany był znacznie wcześniej niż jego prezen-tacja. Mianowicie w tekście cyklu "Historia pisma" wygłoszonego po raz pierwszy dopiero od marca do końca kwietnia 1865 r., przy podaniu jakby spisu przygotowanego już materiału figuruje data od 10 do 29 października 1864 r. /rps Ossol. 12125, s. 283/: "Bi-bliografia pisma. Pisma obrazowe Ameryki /Meksyku/; hieroglify Afryki /Egiptu, Etiopii/; klinowe Azji /perskie, asyryjskie/; mon-golskie kwadratowe; z 10 tablicami rycin i alfabetów /od 10 do 29 października 1864 roku/".

Interesująca byłaby lektura, znajdującego się w archiwum ro-dzinnym, dziennika profesora z tego okresu. Dziennik uzupełniłby naszą dotychczasową wiedzę na temat pracy dydaktycznej Estreiche-ra, umożliwiając jej wszechstronniejszą i wnikliwszą interpreta-cję, służąc jednocześnie wskazówkami do autorytatywnego uporząd-kowania rękopisu wykładów poprzez ustalenie kolejności poszcze-gólnych lekcji.

O fakcie wcześniejszego - niż wygłoszenie - przygotowywania tekstu wykładów wspomniał także Karol Estreicher, wnuk we wstępie do reedycji "Bibliografii polskiej XIX stulecia" /t.1, s. XXIV/: "Nie znajdując w sobie dostatecznego spokoju, by pracować twór-czo, tłumaczył [Estreicher] w ciągu r. 1864 dzieła Fryderyka Mül-lera <Die Wissenschaft der Sprache> i Leona de Rosny <Les écritures figuratives> oraz inne podręczniki, z których czynił ob-szerne wyciągi do przyszłych wykładów. [...]"

47 Według danych Estreichera z urzędowego raportu opracowano w tym okresie 49 000 dzieł w 80 000 woluminach /zob. K. Dmochowska, Dokumenty, s. 180/. Jednakże już od zimy 1863/64 r. tempo prac osłabło. Niepewność polityczna i konsekwentnie prowadzona rusyfi-kacja nie sprzyjały uprzedniemu entuzjazmowi i wydajności pracy. Również i Estreicher był w latach następnych pochłonięty innymi

zajęciami: przede wszystkim sporządzał notatki i przygotowywał się do wykładów, pracował nad rozprawą doktorską i najbliższą jego sercu - przyszłą "Bibliografią polską".

48 Zob. H. Kozerska, o.c., s. 43.

49 H. Kozerska, o.c., s. 33.

50 "Inwentarz Biblioteki Głównej w Warszawie co do książek, pism periodycznych, kart geograficznych, płodów litograficznych, monet i numizmatów w niej znajdujących się z końcem roku 1862" /Arch. BUW 39/.

51 Zakupiono w lipskim antykwariacie Kirchhoff et Wigand /Arch. BUW 39, poz. 1724/.

52 Kupiono na licytacji w Lipsku /Arch. BUW 39, poz. 2238/.

53 Nabyto u Vossa w Lipsku /Arch. BUW 39, poz. 584/.

54 Zakupiono całość /w dwóch częściach/ u Vossa w Lipsku /Arch. BUW 39, poz. 586/. Wcześniej, w 1842 r. Biblioteka otrzymała wśród "darów Najjaśniejszego Pana" tylko część 1: lata 1468-1500 /Arch. BUW 22: "Wykaz książek do Inwentarza Biblioteki Rządowej za rok 1845 należących", s. 205, poz. 282/.

55 Obydwa nabyto u Vossa /Arch. BUW 39, poz. 599-600/.

56 Rps Ossol. 12126 Dzieje drukarstwa, s. 779 - tekst dotyczy druków Szwajpolda Fiola: "[...] egzystuje też triod postnaja, z którego [I] jedną kartkę znaleziono w Bibl. Uniwers. Krakows. [...] /Panzer III 118.250/".

57 Por. rps Ossol. 12126, s. 126 /Cantica anticorum/, s. 139 /Liber regum/, s. 158 /Bajka o chorym lwie/, s. 177 /Passio D.N. Jesu Christi/; donaty, s. 329, 330, 347.

58 Rps Ossol. 12126, s. 661.

59 Rps Ossol. 12126, s. 330-333.

60 Rps Ossol. 12126, s. 448.

61 Por. rps Ossol. 12127, s. 16, 284, 321.

62 Dane liczbowe w obrębie poszczególnych stuleci zob. H. Kozerska, o.c., s. 33.

63 Arch. BUW 39, poz. 928.

64 Rps Ossol. 12126, s. 510. Obecna sygn. BUW 28.13.8.20.

- 65 Rps Ossol. 12126, s. 598. Obecne sygn. BUW 18.13.7.3, 18.12.2.2^a /defekt/.
- 66 Arch. BUW 39, poz. 930.
- 67 Arch. BUW 40.
- 68 Antoni Iwanowski był bibliotekarzem Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu.
- 69 Rps Ossol. 12125 5ta lekoja [bez daty] Rozdział III Pismo egipskie, s. 393. Zob. też Arch. BUW 40 "Nadesłano z Petersburga [...]", poz. 136, 1354. Dzieła Younga brak obecnie w BUW. Egzemplarz pracy Champolliona ma sygn. 18.15.7.16 i pochodzi z Biblioteki Sztabu Generalnego.
- 70 Warszawska Biblioteka Uniwersytecka, s. 59.
- 71 Arch. BUW 41: Inwentarz Biblioteki Głównej Rządowej za rok 1864, s. 822, poz. 1925 /Weinholtz - obecna sygn. BUW 11.3.7.123/, s. 823, poz. 1928 /Helbig - obecna sygn. BUW 11.2.6.83/, poz. 1929 /Fabricius - obecna sygn. BUW 11.2.10.189/, poz. 1933 /Zoller - obecna sygn. BUW 11.1.10.122/.
- 72 Rps Ossol. 12126, s. 369.
- 73 Rps Ossol. 12126, s. 701.
- 74 Arch. BUW 41, s. 825, poz. 1951 /Heinsius/, 1952 /Graesse/, 1953 /Brunet/; s. 826, poz. 1966 /Joher/.
- 75 Arch. BUW 22, s. 181, poz. 133 /wyd. 2 - obecna sygn. BUW 11.3.7.104/; Arch. BUW 40 "Nadesłano z Petersburga [...]", poz. 936 /wyd. 3 - obecne sygn. BUW 11.1.6.42, 20.13.7.34, 140261/.
- 76 Wpisano je do inwentarza za rok 1864: Arch. BUW 41, s. 829-833.
- 77 Rps Ossol. 12126, s. 769: Statuta.
- 78 Arch. BUW 41, s. 829, poz. 1996-1997: "Constitutiones et statuta vel sintagmata provincialia incliti Regni Poloniae" - obecna sygn. BUW 28.20.2.147 oraz "Constitutiones et statuta vel sintagmata incliti Regni Poloniae" - obecna sygn. BUW 28.2.3.30.
- 79 Rps Ossol. 12126, s. 799. Obecna sygn. BUW 28.18.3.18.
- 80 Rps Ossol. 12127, s. 43.

81 Arch. BUW 41, s. 831, poz. 2025 /Jaskier/, 2027 /Łaski/. Obydwie pozycje nabyto po 600 rubli srebrem. - "Jaskier" - teksty źródłowe prawa saskiego wydane przez Mikołaja Jaskiera u Hieronima Wietora w 1535 r. na pergaminie pt. *Juris provincialis [...]* libri tres [...], *Juris municipalis maideburgensis liber vulgo [...]*, *Promptuarium juris provincialis saxonici [...]*". Obecna sygn. BUW 28.2.1.4^{a-c}. Adnotację "Egzemplarz Promptarium [1] na pergaminie jest w Bibl. Uniw. Warsz." opublikował Estreicher w 1901 r., rejestrując druki Jaskiera w t. 18 "Bibliografii polskiej" /s. 502/.

82 Wpisany do inwentarza za rok 1864 /Arch. BUW 41, s. 1-666/ jako "Biblioteka po JW^{wym} Ministrze Turkulle" zawiera 7991 pozycji.

83 Podaję według kolejności wymieniania - Arch. BUW 41, s. 265, poz. 3221; s. 272, poz. 3341; s. 280, poz. 3454, 3456; s. 283, poz. 3506, 3636; s. 338, poz. 4202, 4209.

Bibliografie /tj. "historie literatury"/ zarejestrowano tradycyjnie w dziale "Literatura piękna. Poezje. Romanse". Tylko dzieła Bandtkiego i Lelewela zapisano w dziale "Czasopisma. Bibliografia". Profesor zaś wymienił je wszystkie, zwięźle oceniając, na wstępie wykładów drukarstwa w Polsce: "Mając zamiar mówić o zawiązkach drukarstwa w Polsce, zwrócę najpierwej uwagę na źródła, wyświecające historię drukarstwa u nas. Źródła te nie są liczne [...]" /rps Ossol. 12126, s. 733/.

84 Arch. BUW 41, s. 338, poz. 4205, 4204.

85 Zob. H. Kozerska, o.c., s. 51-52, 69, 81. Nie było więc przesady w opinii powieściopisarza Henryka Cieszkowskiego, pracującego jako diurnista w Bibliotece Głównej od lipca 1864 r. do stycznia 1867 r., który wspominając w 1873 r. swoją pracę w Bibliotece i charakteryzując personel, wyraził się o Estreicherze następująco: "[...] Karol Estrajcher, jeden z najpierwszych bibliografów, pełen talentu i benedyktyńskiej pracy, z Krakowa wzwany, mianowany podbibliotekarzem; [...]" /Notatki z mojego życia, Poznań 1873, s. 199/.

86 Zob. H. Kozerska, o.c., s. 61.

87 Rps Ossol. 12127, s. 207.

⁸⁸ Rps Ossol. 12124, s. 35, 5a [podwójnie liczbowana]. Drzeworyt przedstawiający "roślinę Cyperus papyrus antiquorum" umieszczono w anonimowym artykule pt. "Papier", t. 4: 1864, s. 176. Egzemplarze "Wędrowca" z pieczętką Biblioteki Głównej w Warszawie mają obecnie sygn. BUW 08403 Podr.

⁸⁹ Rps Ossol. 12124, s. 489. Biblioteka Naukowego Zakładu imienia Ossolińskich, t. 5: 1843. Obecne sygn. BUW 028180, 016203 /egzemplarz ma pieczętkę "Biblioteki Komisji Kodyfikacyjnej Królestwa Polskiego"/.

⁹⁰ Arch. BUW 41, s. 338, poz. 4204.

⁹¹ Rps Ossol. 12126, s. 783.

⁹² Rps Ossol. 12126, s. 691: "Najświeższe wiadomości o drukarniach azjatyckich mamy w [...] Transactions of the Literary Society of Bombay [...], Journal of the [Royal] Asiatic Society of Great Britain and Ireland [...]" . Pierwszego tytułu brak w BUW. Drugi tytuł /sygn. 013620/ Biblioteka posiada od vol. 1 z 1834 r. do chwili obecnej. Inwentarz za rok 1863 /Arch. BUW 40, s. 1330, poz. 7496/ wśród dzieł zakupionych 19 czerwca 1862 r. od księgarza Józefa Baera we Frankfurcie nad Menem wymienił 18 tomów /1834-1861/ tego czasopisma.

⁹³ Rps Ossol. 12126, s. 627-628. Profesor zanotował: "Opis tej olbrzymiej drukarni podaje Quaterly [i] Review 1840 r. [Vol. 65, nr 129], s. 1-30". Czasopismo "The Quarterly Review" za lata 1809-1855 miała Biblioteka Główna z księgozbioru Ignacego Turkułła /Arch. BUW 41, s. 350, poz. 4336/. Obecne sygn. BUW 014021, 017152, 019318.

Estreicher nie znał dobrze języka angielskiego. Świadcą o tym spotykane w rękopisie błędy ortograficzne w wyrazach angielskich i polskie tłumaczenia tytułów angielskich - przy równoczesnym braku tłumaczeń tytułów niemieckich, czy francuskich.

⁹⁴ Arch. BUW 41, s. 822, poz. 1920-1921.

⁹⁵ Arch. BUW 41, s. 823, poz. 1935 /t. 1-8 za okres 1856-1863/, poz. 1936 /t. 1 z 1864 r./ - o kontynuowaniu nabywania wydawnictwa świadczą dalsze zapisy inwentarzowe. Por. Arch. BUW 49: Inwentarz ogólny - Czasopisma, Dzieła zbiorowe 1866. Zarejestrował on numery "Anzeiger" za okres 1865, nr 12 - 1866, nr 1-12. Obecna sygn. BUW 014207.

96 Arch. BUW 40, s. 714, poz. 3725, s. 726 [brak numeru pozycji]. Arch. BUW 49: Inwentarz ogólny - Czasopisma, Dzieła zbiorowe 1866 /"Serapeum" 1865 H. 20-24, 1866 H. 1-21/.

97 Rps Ossol. 12126 Lekcja 3^ola, s. 79. BUW nie ma aktualnie w zbiorach "Anzeiger für Literatur und Bibliothekswissenschaft" z 1846 r. /por. sygn. 014207/; "Serapeum" natomiast jest od t. 16 z 1855 r. /por. sygn. 014209/.

98 Zob. s.166-167 przypis 12. Czasopismo zaprenumerowano w 1859 r. /por. H. Kozerska, Warszawska Biblioteka Uniwersytecka, s. 10/. Obecnie w zbiorach BUW jest Sér.13: 1858 /styczeń - październik/, zob. sygn. 014210.

99 "De Theophili Sigefridi Bayeri, Regiomontani, Orthographia Mungalica, quam Academiae Petropolitanae tradidit A.1730, Cal. Decr /s. 307-319/. Rps Ossol. 12125, s. 697-704. Studenci mogli korzystać z poszczególnych tomów czasopisma /lata 1682-1724-1731; luki/ nadesłanych w 1863 r. z petersburskich dubletów /zob. Arch. BUW 40 "Nadesłano z Petersburga /.../", poz. 879/.

100 Rps Ossol. 12125, s. 3. Estreicher miał na myśli rękopis "Wiadomość o bibliotece Liceum Krzemienieckiego i onej porządku udzielona przez jej bibliotekarza Pawła Jarkowskiego Joachimowi Lelewelowi, r. 1825" /sygn. BUW 2.4.27/. Tekst ten opublikowała Maria Danilewiczowa w "Roczniku Wołyńskim" /t. 4: 1935, s. 77-101/. Rękopis natomiast Biblioteka utraciła w czasie drugiej wojny światowej /zob. Helena Kozerska, Straty w zbiorze rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie w czasie I i II wojny światowej, Warszawa 1960, s. 111, poz. 633/.

101 Spisane w 5 woluminach "Wykazów książek do Inwentarza Biblioteki Rządowej za rok 1845 należących" /Arch. BUW 19-23/. Jednym z darów w 1842 r. jest elzewir o proveniencji "Bibliotheca Souchtelen" - "Historiarum" Liwiusza z 1678 r.: wpisany w Arch. BUW 22, s. 127, poz. 31 i wymieniony w rękopisie wykładów Estreichera jako własność Biblioteki Głównej o sygnaturze 1452 /zob. rps Ossol. 12126, s. 598. Obecna sygn. BUW 18.6.4.15/.

102 Oto dwa przykłady dotyczące druków szesnastowiecznych. "Mamy w Bibl. Głównej Badiusa: N/r 2602 Valerius 1519. fol." /rps Ossol. 12126, s. 541/.

Karta katalogowa napisana przez Estreichera zawierała pełniejszy opis: "Valerius /L. Valerii Flacci Setini Balbi, Argonauticon libri octo, cum eruditissimis Maserii parrhisiensis Commentariis

- /In Chalceographia Jodoci Badij ascensi 1519/ kart 114./ [Źwczesna sygn.] 2602/ folio /kop. 90/". Późniejsza sygn. BUW 28.2.7.24. Książka zaginęła w czasie drugiej wojny światowej. 11 i 12 IX 1944 r. Niemcy wywieźli około 5000 woluminów starych druków z sali 28 oraz ozdobnych wydawnictw z księgozbioru Tołoczanowa, /zob. W.Sokołowska, Dzieje Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie 1939-1945, Warszawa 1959, s. 91/.

Wśród druków Gryphiusa, znajdujących się w Bibliotece Głównej, Estreicher wymienił "[...] z roku 1538 Dolet w 4^{ca} [...] z okuciami oprawa współcz.", powtarzając tę informację w rozszerzonej wersji: "W r. 1538 Dolet wydrukował u Sebas. Gryphiusa swoje komentarze nad językiem łacińskim owoc 16-letniej pracy, który wywołał nieprzyjacielskie ataki nawet ze strony Karola Etienna" i dodał na marginesie "mamy to dzieło" /rps Ossol. 12126, s. 561, 563/. Karta katalogowa sporządzona przez Estreichera notowała: "Doleta St. /Commentariorum Linguae Latinae Tomus Secundus/ Stephano Doleta Gallo Aurelio autore /Lugduni/ 1538 /1 vol. - fol./ skór." /obecna sygn. BUW 28.2.11.12/.

103 Por. karty katalogowe wymienionych druków ilustrowanych /przypis 33/. Sprawdzając poprawność opisów katalogowych tych dzieł, Estreicher uzupełnił je danymi o istnieniu ilustracji, jednocześnie zaś zapewne sporządził dla siebie notatkę o nich, mając na uwadze późniejsze wykorzystanie jej w wykładach.

104 Zob. K. Świerkowski, Karol Estreicher. Bibliografia prac jego i literatury o nim, Warszawa 1928, s. XX, 116 /s. 22-34: lata 1863-1868/; Tenże, Bibliografia prac Karola Estreichera i literatury o nim [1928-1963 oraz uzupełnienia za lata poprzednie], w: Księga pamiątkowa ku czci Karola Estreichera <1827-1908>, Kraków 1964, s. 413-433 /s. 415: lata 1864-1867/.

105 J. Korpała, Jak kształtował się warsztat bibliograficzny Karola Estreichera, w: Księga pamiątkowa ..., s. 56.

106 Nr 2, s. 1.

107 Rps Ossol. 12125, Lekcja 1^a, s. 11.

108 "Silva rerum" 1939, z. 5, s. 110.

109 Zob.: Bibliografia polska XV-XVI stulecia, Kraków 1875, s. III; Bibliografia polska. 140 000 druków, t. 12, Kraków 1891, s. IX.

110 Karol Estreicher jako bibliotekarz. w: Księga pamiątkowa ..., s. 145.